

Байтерякова Н. Ю.

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

Байтеряков О. З.

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

Байтеряков Є. О.

Запорізький національний університет

СТРУКТУРНО-ЛОГІЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ТЕРМІНІВ НА ПРИКЛАДІ АНГЛІЙСЬКОЇ СПЕЛЕОЛОГІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті розглядається моделювання й упорядкування ознак терміна з позицій системно-структурного аналізу. У запропонованій моделі термін розглядається як основна одиниця семантики та являє собою єдність трьох елементів мовного знака – десигната, денотата й сигніфікату. Ця модель дає змогу уявити й описати реальні зв'язки між елементами терміна як складниками системи та виявити їх внутрішні протиріччя, а також визначити ступінь сформованості терміна загалом.

У моделі кожному з трьох семантичних елементів терміна відповідають свої ознаки. При цьому низка ознак належить водночас до двох елементів, що наочно виявляє їх взаємозв'язок. Завдяки такому підходу можна систематизувати вимоги до терміна і простежити його семантичну структуру. До моделі включено такі обов'язкові й бажані ознаки терміна: ознака правильної орієнтації, системності, дериватності, милозвучності й евфонії, ознака відсутності в терміна в межах однієї терміносистеми синонімів та омонімів, однозначність, відсутність «кола» у визначенні, ознака пропорційності, конвенційності, об'єктивності.

У запропонованій моделі термін подається у вигляді відкритої системи, потребу в терміні можна розглядати як вхід до неї. Виходом із системи «термін» є термінологічний ефект, під яким у цьому випадку ми розуміємо результат використання цього терміна у відповідній терміносистемі, в загальній мовній системі та його вплив на розвиток певної сфери людської діяльності й процесу пізнання загалом.

На підставі цієї моделі в статті запропоновано визначення терміна. Ілюстрування функціонування основних ознак терміна подано за допомогою англійської спелеологічної термінології.

Ключові слова: структурно-логічна модель, термін, терміносистема, ознаки терміна, спелеологічна термінологія.

Постановка проблеми. Розвиток сучасного суспільства супроводжується появою нових видів людської діяльності й розширенням напрямів наукових досліджень. Для забезпечення комунікативних і дослідницьких функцій у кожній спеціальній сфері діяльності відбувається формування нових термінів і цілих терміносистем, що поповнюють як корпус спеціальної лексики, так і словниковий склад мови загалом.

Терміни, є, з одного боку, об'єктом вивчення спеціальних наук, що розглядають насамперед їх значення, з іншого – об'єктом лінгвістичного дослідження. Лінгвістичне дослідження термінів будь-якого типу закономірно ставить питання про визначення самого поняття «термін».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття «термін» досить широко використову-

ється в сучасній лінгвістичній літературі, де під ним розуміють зазвичай будь-які спеціальні слова. Це призводить до вельми вільного трактування цього поняття. Низкою авторів (А. А. Реформатський, Р. О. Винокур, Д. І. Ганич і В. С. Олійник, А. С. Герд, Т. К. Канделакі, В. П. Даниленко, А. В. Крижанівська й Л. С. Симоненко, З. В. Комарова, Т. В. Панько, Б. Н. Головін, Р. Ю. Кобрин, Л. М. Філюк [9], В. Д. Сліпецька [7] та ін.) запропоновано чимало визначень поняття «термін». Вони мають деякі подібності, але відрізняються окремими аспектами. Аналіз вітчизняних публікацій із питань термінознавства подано в І. М. Кочан [3].

Аналізуючи визначення терміна, можна побачити, що частина дослідників у загальне визначення включають численні ознаки терміна. Це не зовсім коректно, оскільки терміни мають значну

кількість різноманітних, а іноді й суперечливих ознак. При цьому кількість ознак терміна поступово збільшується. Тому дехто з дослідників, крім пошуків загального (універсального) визначення терміна, зосередилися на його описовій, розгорнутій характеристиці.

Постановка завдання. Для вироблення достатньо чіткої характеристики терміна виникає необхідність систематизації його численних ознак, що і є метою статті.

Виклад основного матеріалу. Спроби систематизації ознак терміна вже проводилися. Наприклад, Т. Р. Соколовська [8] пропонує об'єднати ознаки терміна в такі критерії термінологічності: 1) критерій системності; 2) генетичний критерій; 3) стилістичний критерій; 4) соціолінгвістичний критерій. Така систематизація досить зручна, проте вона не відображає повною мірою семантичну будову терміна. Упорядкування ознак терміна можна провести з позицій системно-структурного аналізу, побудувавши для цього спеціальну модель терміна.

У запропонованій моделі (рис. 1) термін розглядається як основна одиниця семантики та являє собою єдність трьох елементів мовного знака – десигната, денотата й сигніфікату. Тому ця модель відповідає одному з головних методологічних принципів створення термінів – принципу відображення, згідно з яким явище або предмет, що реально існують, створюють уявлення, судження, поняття й отримують назву – термін. Ця модель дає змогу уявити й описати реальні зв'язки між елементами терміна як складниками системи, виявити їх внутрішні протиріччя й визначити ступінь сформованості терміна загалом.

У моделі кожному з трьох семантичних елементів терміна відповідають свої ознаки. При цьому низка ознак належить водночас до двох елементів, що наочно виявляє їх взаємозв'язок. Завдяки такому підходу можна систематизувати вимоги до терміна і простежити його семантичну структуру.

Однак для розкриття сутності терміна не можна розглядати його відокремлено від терміносистеми, адже, як указував Д. С. Лотте [4], кожен термін має власне місце в певній термінологічній системі, яке, своєю чергою, залежить від місця відповідного поняття в усій системі понять. Тому до моделі терміна, крім внутрішніх, внесено й зовнішні елементи, що впливають на формування його ознак. Такими елементами є терміносистема, відповідна сфера людської діяльності або науки, до якої належить предмет

або явище, що відображається цим терміном, і загальний процес пізнання. Попри уявну різноманітність, зовнішні елементи в сукупності визначають умови функціонування терміна. Зовнішні елементи взаємопов'язані між собою, і кожен із них пов'язаний із терміном загалом і його певним внутрішнім семантичним елементом зокрема. Ці зв'язки зводяться до такого: аби отримати термінологічну фіксацію в спеціальній лексиці, певне явище або предмет мають належати до конкретної сфери людської діяльності чи природи.

Розглядаючи численні ознаки терміна, можна побачити, що далеко не всі з них властиві кожному конкретному терміну. У зв'язку з цим А. І. Моїсеєв [5] указує, що багато із цих ознак не більше як тенденція, їх бажані якості. Підтвердженням цього є також відмінність поглядів окремих дослідників на деякі ознаки терміна, такі як, наприклад, однозначність, стислість, систематичність тощо. Тому для чіткішої систематизації ознак у запропонованій моделі вони поділені на обов'язкові та бажані.

Важливою ознакою десигнату терміна є обов'язкова наявність дефініції. При цьому значення терміна збігається саме з його дефініцією й майже ніколи не збігається зі змістом наукового поняття, тому що дефініція включає лише суттєві ознаки цього поняття, які в сукупності достатні, щоб відрізнити цей предмет від інших, але не всі наявні ознаки, виділені наукою [2]. Отже, лексичне вираження терміна відображає означуване ним поняття через дефініцію, що дає право вважати її абсолютним семантичним показником терміна й мовним вираженням його специфіки. Тому можна вважати доцільним включення дефініції як повноправного семантичного елемента у внутрішній контур моделі терміна.

Семантичні елементи терміна утворюють між собою такі зв'язки: лексико-денотативні, лексико-дефінітивні, дефінітивно-понятійні й денотативно-понятійні; вони відображають внутрішню структуру терміна.

Виявленням лексико-денотативних зв'язків терміна є ознака правильної орієнтації, що запропонована Д. С. Лотте. Він припускає, що семантично термін має орієнтувати думку саме на поняття, що визначається ним, не суперечити йому. Однак цю ознаку можна зарахувати до бажаних, тому що в багатьох термінологіях існує чимало термінів, що суперечать їй. Тому Д. С. Лотте [4] розрізняв за цією ознакою такі групи термінів: 1) «правильно орієнтовні» терміни: прикладом їх в англійській спеціалістичній лексиці можуть бути терміни «single rope technique (SRT)», «ropewalking» – кожен із цих

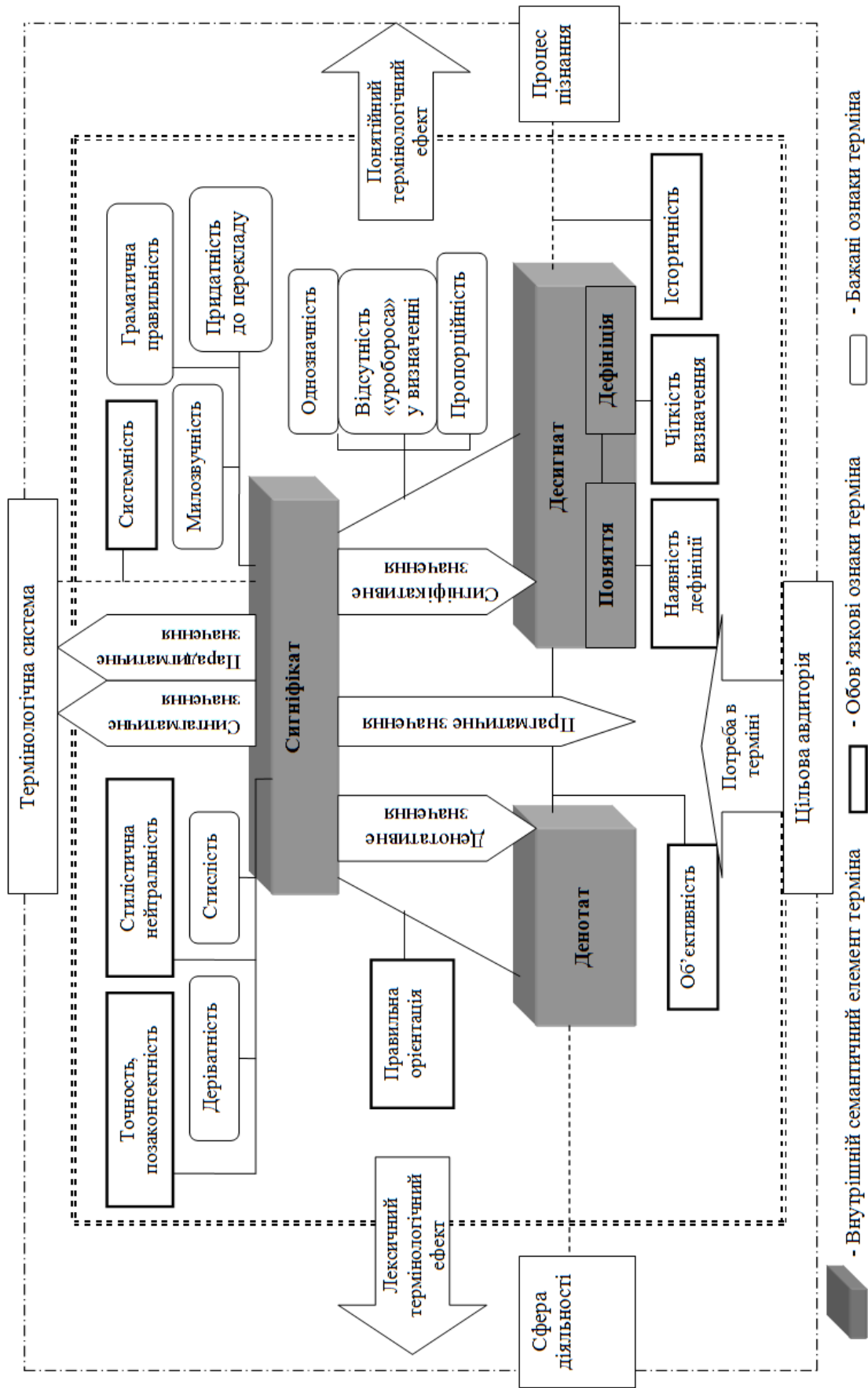

Рис. 1. Структурно-логічна модель терміна

термінів орієнтує на одне поняття, яким би широким воно не виявлялося; 2) нейтральні терміни, наприклад, «Dulfer seat», «lifeline» – лексика нейтральна до значення поняття, але протиріччя не виникає; 3) «хибно орієнтовні» терміни, наприклад, «Cow's tail», «Duck» – форма суперечить значенню терміна, орієнтує на об'єкт з іншої сфери діяльності; часто такі терміни виникають на основі будь-яких асоціацій.

Зв'язок терміна з певною терміносистемою, а через неї й мовною системою загалом, наочно ілюструється за допомогою ознаки системності (або систематичності в деяких авторів). Аналізуючи погляди на системність терміна З. І. Комарова [2] й Т. І. Панько [6], зазначають, що ця ознака розуміється по-різному. Одні автори підкреслюють класифікаційну сутність системності, інші вважають, що терміну властива системність словотворча, треті стверджують, що термін системний подвійно – як елемент терміносистеми, з одного боку, і як елемент мовної системи – з іншого. Лексичне вираження терміна має низку власних ознак. До обов'язкових належать ознаки стилістичної нейтральності терміна, його точність і байдужість до контексту.

Деякі ознаки лексичного вираження терміна можна зарахувати до бажаних, оскільки не завжди притаманні йому. Такою ознакою можна вважати дериватність. Аби термін був живим, «працездатним» елементом спеціальної лексики, він має володіти здатністю до термінотворчості, тобто утворення інших термінів на його основі. Бажаною є також ознака стислості. Вона набуває актуальності, коли в прагненні до точності, до досягнення правильної орієнтації конструюються складні, громіздкі терміни. Але жива мова, що прагне до економічності й у мисленні, і в мові, і на письмі, опирається довгим формулюванням. Унаслідок цього відбувається втрата або скорочення деяких терміноелементів і з'являються скорочені терміни. Наприклад, в англійській спелеологічній лексиці, замість повного терміна *Rope Walker Climbing System*, часто вживається його скорочений варіант – *Ropewalking*. Чим частіше вживається термін, тим коротшим він має бути. Одним із виходів у таких ситуаціях є використання аббревіатур замість багатослівних термінів, наприклад, *SRT* – замість *Single Rope Techniques*.

Низка дослідників наполягає на відповідності термінів критеріям естетичного характеру – ознаками милозвучності й евфонії. Зазначається, що термін повинен вимовлятися легко і зручно, не викликати неправильних асоціацій. Причинами

появи естетично невитриманих термінів є недостатнє оцінювання під час формування нового терміна або некритичне запозичення іноземної термінології. Істотною є ознака граматичної правильності, що обґрунтована Л. Ю. Белуховим. Термін має відповідати правилам і нормам мови, її духу, характеру та історії. До бажаних також належить ознака можливості перекладу. Ця ознака важлива у зв'язку з міжнародним характером термінів. Під час термінування варто враховувати, якому еквіваленту буде відповідати новий термін у поширених мовах.

Суперечною є ознака відсутності в терміна в межах однієї терміносистеми синонімів та омонімів. В. П. Даниленко розглядає синонімію в термінології як природний прояв законів розвитку лексики літературної мови. Є всі підстави погодитися із цим положенням, ураховуючи різноманітні шляхи формування термінів. Підтвердження цього можна знайти й в англійській спелеологічній термінології, наприклад, термін «спуск по мотузці» зафіксовано в словниках і спеціальній літературі в трьох синонімічних варіантах – «*roping down*», «*abseiling*» (на основі запозичення з німецької мови), «*rapelling*» (на основі запозичення з французької мови).

Лексико-дефінітивний зв'язок терміна характеризується кількома важливими ознаками. Основною ознакою цього зв'язку є однозначність терміна. Серед термінологів поки немає єдиної думки щодо абсолютної однозначності термінів. Наприклад, В. П. Даниленко, на відміну від Д. С. Лотте, вказує, що шкоду полісемії перебільшено, тому що термін поза контекстом майже не вживається [2]. Абсолютна, «позаконтекстна», однозначність терміна в живій мові навіть у межах однієї терміносистеми майже недосяжна. Але кожного разу вимушена полісемія повинна бути обґрунтована. Причини такої полісемії різні, до них можна зарахувати відсутність загальноприйнятого погляду на поняття, що термінується, недостатньо чітко сформульовану дефініцію (тобто без зазначення конкретних параметрів, критеріїв або інших показників), використання цього слова в різних контекстах до того, як воно отримало термінологічну фіксацію, тощо. Для наочного відображення ступеня полісемії в термінології можна скористатися коефіцієнтом полісемії, який розраховується як відношення кількості значень термінів до кількості термінів у терміносистемі [1].

Ще однією бажаною ознакою лексико-дефінітивного зв'язку терміна є відсутність «уробороса»

у визначенні, тобто поняття, що визначається, не має повторюватися як один із елементів дефініції. Однак подібні повторення зустрічаються в словниках і виданнях за багатьма спеціальностями. Так, під час визначення терміна «*Cavern*», який зазвичай трактують як «печера», у спеціальному словнику М. Мума й К. Мума можна знайти таку дефініцію: «Велика, вражаючих розмірів природна печера» [10]. У результаті фактично виходить, що печера – це печера.

Виходячи з міркувань логіки, низка авторів вводить ознаку пропорційності, згідно з якою дефініція повинна бути спільномірною з поняттям, що визначається. Акцент при цьому робиться на найбільш істотні ознаки термінованого явища. Усебічне вивчення й опис цього об'єкта або явища мають наводитися вже у фахових працях.

Дефініції термінів також мають відповідати низці ознак. Однією з них є чіткість визначення. Якщо будь-яке поняття не піддається чіткому й несуперечливому визначенню, отже, воно вивчено ще недостатньо. Чіткість визначення залежить від чіткості, однозначності всіх елементів, що фігурують у дефініції. На жаль, деякі дуже важливі визначальні поняття в окремих терміносистемах такої чіткості не мають. Наприклад, термін «*Speleology*» визначається як наука, що займається вивченням печер, і як вид спорту, пов'язаний із печерними подорожами.

Особливою ознакою терміна є його конвенційність, при цьому, як підкреслюють З. І. Комарова та Т. І. Панько, термін конвенційний двічі й по-різному. Передусім конвенційне саме найменування; наявному поняттю можна дати назву на розсуд мовця. Конвенційним є також зміст наявного знака-терміна. Найменування та зміст можуть бути конвенційними лише прийнятими, такими, що виникли, склалися стихійно; і найменування та зміст можуть бути конвенційне встановлені, обрані [2; 6].

Зв'язок десигнату з денотатом проявляється за допомогою ознаки об'єктивності. Він полягає в правильному розумінні термінованого об'єкта або явища в обсязі пізнаного, вивченого наукою про нього. Формування термінів тісно пов'язане із загальним процесом пізнання й розвитком певної сфери людської діяльності. Цей зв'язок може бути відображений за допомогою ознаки історичності. Ця ознака свідчить про необхідність урахувати динамічність процесу пізнання й розвиток самої науки.

Термін з'являється тоді, коли виникає потреба в ньому з боку фахівців, що використовують певну термінологію, тобто коли формуються нові поняття або уточнюються наявні, що вимагають відповідної фіксації в терміносистемі й у мові загалом. Тому потребу в терміні можна розглядати як вхід до моделі терміна. Виходом із цієї моделі є термінологічний ефект. Під термінологічним ефектом у цьому випадку ми розуміємо результат використання цього терміна у відповідній терміносистемі, в загальній мовній системі та його вплив на розвиток певної сфери людської діяльності й процесу пізнання загалом. Відповідно, він буде складатися з лексичного термінологічного ефекту, що закріплює положення терміна в мовній системі, та понятійного термінологічного ефекту, який формує логічну категорію пізнання. Термінологічний ефект може бути як позитивним, так і негативним і нейтральним. Тим самим він виявляє ступінь сформованості й життєздатності терміна.

Висновки і пропозиції. На підставі поданої моделі можна запропонувати таке визначення: термін – це одиниця певної термінологічної системи, яка являє собою конвенційне лексичне вираження реально існуючого предмета, явища, дії або поняття, що стосується конкретної сфери людської діяльності або природи; значення його обмежується дефініцією, яка відображає сучасне уявлення про цей об'єкт.

Список літератури:

1. Байтерякова Н. Ю., Байтеряков О. З. Проблема однозначності терміна на прикладі англійської спеціалістичної термінології. *Мова: Науковий часопис з мовознавства*. Вип. 18. Одеса : Астропринт, 2012. С. 167–170.
2. Комарова З. И. Методология, метод, методика и технология научных исследований в лингвистике. Москва : Флинта ; Наука, 2013. 832 с.
3. Кочан І. Підручники з термінознавства кінця ХХ – початку ХХІ століття. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». Львів, 2017. № 869. С. 23–29.
4. Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии: Вопросы теории и методики. Москва, 1961. 157 с.
5. Моисеев А. И. О языковой природе термина. *Лингвистические проблемы научно-технической терминологии*. Москва, 1970. С. 127–132.
6. Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. Українське термінознавство. Львів, 1994. 216 с.

7. Сліпецька В. Д. Стратифікація термінологічної лексики (на матеріалі англomовних наукових текстів зі штучного інтелекту). *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія № 9 «Сучасні тенденції розвитку мов»* : збірник наукових праць. Вип. 3. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. С. 259–264.
8. Соколовська Т. І. Українська термінологія з генетики: походження, структура, системність (лінгвістична проблематика) : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2000. 22 с.
9. Філюк Л. М. Моделювання тезаурусу української медичної термінології *Мова. Науково-теоретичний часопис*. 2016. № 25. С. 94–98.
10. Muma M. H. and Muma K. E. Glossary of Speleology, "Bull. Nat. Spel. Soc.", 6, 1994.

Baiteriakova N. Yu., Baiteriakov O. Z., Baiteriakov Ye. O. STRUCTURAL AND LOGICAL MODELING OF THE TERMS ON THE EXAMPLE OF ENGLISH SPEOLOGICAL TERMINOLOGY

The article deals with the modeling and ordering of term characteristics from the standpoint of systemic and structural analysis. In the proposed model, the term is considered as the basic unit of semantics and represents the unity of the three elements of the linguistic sign – designation, denotation and signification. The given model allows to imagine and to describe the real connections between the elements of the term as constituent parts of the system, and to identify their internal contradictions, as well as to determine the degree of formation of the term as a whole.

In the given model, each of the three semantic elements of the term corresponds to its characteristics. In this case, a number of characteristics simultaneously belong to the two elements, which clearly shows their correlation. Through this approach, the standards for the term can be systematized and its semantic structure can be traced. The following mandatory and desirable characteristics (signs) of the term are included in the model: the sign of correct orientation, systematicity, derivativity, euphony, the sign of the absence of the term's synonyms and homonyms within one term system, monosemanticity, the absence of a "circle" in the definition, the sign of proportionality, conventionality, objectivity.

In the proposed model, the term is represented as an open system, the need for the term usage can be considered as entering the system. The exit from the system "term" is a terminological effect, by which, in this case, we understand the result of this term usage in the appropriate terminological system, in the general linguistic system and its impact on the development of a certain sphere of human activity and the process of cognition as a whole.

The term's definition grounded on the described model has been proposed in the article. The illustration of the functioning of the basic term characteristics has been given on the basis of English speleological terminology.

Key words: structural and logical model, term, terminology, term characteristics, speleological terminology.